

1821-2021: 200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ «ΑΥΤΗ ΕΣΤΙΝ Η ΝΙΚΗ Η ΝΙΚΗΣΑΣΑ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟΝ, Η ΠΙΣΤΙΣ ΗΜΩΝ»*

ΜΕΡΟΣ Α΄

Τη χρονιά που διανύουμε, το 2021, η σκέψη μας δεν μπορεί παρά να στραφεί στη μεγάλη επέτειο που εορτάζουμε, την επέτειο των διακοσίων χρόνων από την Έλληνική Έπανάσταση. Όχι βέβαια γιατί το μέγα γεγονός έχει ανάγκη

τις δικές μας τιμητικές εκδηλώσεις και τους δικούς μας έπετειακούς πανηγυρικούς – ή θάλασσα, γράφει ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος στον λόγο του προς τιμήν του Μεγάλου Βασιλείου, «οὐ δείται τῶν εἰσρεόντων εἰς αὐτὴν ποταμῶν» (δὲν ἔχει ἀνάγκη τὰ ποτάμια ποὺ χύνονται

* Τὸ κείμενο βασίζεται στὴν εἰσήγηση γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ Συνθήματος τῆς Ἱεραποστολικῆς Χρονιᾶς 2020-2021, ποὺ ἔγινε στὸν ἀνοικτὸ χῶρο τῆς Ἀδελφότητος Θεολόγων «Ἡ Ζωή» στὴν Ἁγία Παρασκευὴ Ἀττικῆς στὶς 28 Ἰουνίου 2020. Ἡ ἴδια εἰσήγηση γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ Συνθήματος ἔγινε καὶ στὴν ἐτήσια Σύναξη τῶν Συνεργαζομένων Χριστιανικῶν Σωματείων «Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος» ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία, δεδομένων τῶν περιορισμῶν ποὺ ἐπέβαλλε ἡ πανδημία τοῦ κορωνοϊοῦ Covid-19, ἔγινε φέτος διαδίκτυακὰ. Ὅποιος ἐνδιαφέρεται μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει τὸ σύνολο τῆς ἐκδηλώσεως στὸ YouTube, πληκτρολογώντας «Απόστολος Παῦλος, Σύναξη 2020», μὲ τὴ συγκεκριμένη εἰσήγηση γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ Συνθήματος νὰ βρισκεται ἐκεῖ, καὶ εἰδικότερα στὴ διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=XtmOvBEEPmQ&t=2134s>.

σέ αὐτήν)¹. Προφανῶς ὄχι! Ἀλλὰ ἐμεῖς ἔχουμε τὴν ἀνάγκη νὰ σκύψουμε στὶς ρίζες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑψώθηκε τὸ δέντρο τῆς λευτεριάς. Καὶ αὐτό, πάλι, ὄχι ἀπὸ στεῖρα προγονολατρία, ἀλλὰ γιατί ἐμεῖς, κλαδάκια, θὰ λέγαμε, στὸ ἴδιο αὐτὸ τὸ δέντρο, ἔχουμε πραγματικὰ ἀνάγκη τὴν

ἀπὸ τὴν Α΄ Καθολικὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη, ε΄ 4, ποὺ ἀρμόζει, νομίζουμε, νὰ εἶναι τὸ σύνθημά μας γιὰ τὴ χρονιὰ μνήμης ποὺ διανύουμε. Καὶ ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι ὁ ἑξῆς:

«Αὕτη ἐστὶν ἡ νίκη ἢ νικήσασα τὸν κόσμον, ἡ πίστις ἡμῶν»².

Ἡ μεγάλη ἀλήθεια ποὺ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε –ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναδείξουμε μὲ ὅλες μας τὶς δυνάμεις– στὴ χρονιὰ μνήμης ποὺ διανύουμε εἶναι ὅτι γιὰ τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ '21 πίστη στὸν Χριστὸ καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα ἦταν ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἡ Ἐπανάσταση ἦταν ἓνας ξεσηκωμὸς «γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστη τὴν ἀγία καὶ τῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερία», κατὰ τὸν λόγο τοῦ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῆς, τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Καὶ ἡ νίκη στὴν Ἐπανάσταση ὑπῆρξε καρπὸς αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς πίστεως.

ἐπαφὴ μὲ τὶς τροφοδότρες αὐτὲς ρίζες, γιὰ νὰ μπορέσουμε καὶ ἐμεῖς μὲ τὴ σειρά μας νὰ παραγάγουμε τοὺς καρποὺς ποὺ ἀπαιτεῖ καὶ ἡ δική μας, ἡ σημερινὴ ἐποχή.

Ἡ μεγάλη ἀλήθεια ποὺ πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουμε –ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναδείξουμε μὲ ὅλες μας τὶς δυνάμεις– στὴ χρονιὰ μνήμης ποὺ διανύουμε εἶναι ὅτι γιὰ τοὺς ἀγωνιστὲς τοῦ '21 πίστη στὸν Χριστὸ καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν πατρίδα ἦταν ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Ἡ Ἐπανάσταση ἦταν ἓνας ξεσηκωμὸς «γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστη τὴν ἀγία καὶ τῆς πατρίδος τὴν ἐλευθερία», κατὰ τὸν λόγο τοῦ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῆς, τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη. Καὶ ἡ νίκη στὴν Ἐπανάσταση ὑπῆρξε καρπὸς αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς πίστεως. Ἔτσι, θὰ μπορούσε δικαίως νὰ ἀναφωνήσει κανεὶς, καὶ μὲ τὸ θαῦμα τοῦ '21 στὴ σκέψη του, τὸν λόγο

Δηλαδή, αὐτὴ εἶναι ἡ νίκη ποὺ νίκησε τὸν κόσμον, ἡ πίστη μας. Πραγματικά, αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη ἀλήθεια ποὺ ὀφείλουμε καὶ νὰ συνειδητοποιήσουμε καὶ νὰ ἀναδείξουμε: ὅτι ἡ πίστη στὸν Χριστὸ ὑπῆρξε τὸ θεμέλιο πάνω στὸ ὁποῖο οἰκοδομήθηκε τὸ θαῦμα τοῦ '21.

Δὲν θὰ σταθοῦμε ἐδῶ στὰ ἄφθονα καὶ εὐγλωττα παραδείγματα εὐσέβειας τῶν Ἀγωνιστῶν τοῦ '21. Αὐτὰ εἶναι σχεδὸν ἄπειρα καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἀληθινὰ ὑπέροχα, ἀλλὰ θὰ μπορούσε κανεὶς εὐκόλα νὰ τὰ ἀπαξιώσει, ἰσχυριζόμενος ὅτι τελικὰ δὲν λένε τίποτα, ὅτι ἀπηχοῦν ἀπλῶς μιὰ λαϊκὴ εὐσέβεια τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ὅμως εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν οὐσία τῶν γεγονότων. Δὲν θὰ ἀναλωθοῦμε λοιπὸν σὲ τέτοια παραδείγματα εὐσέβειας, ὅσο ἐντυπωσιακὰ καὶ ἂν εἶναι κάποια ἀπὸ αὐτά.

* * *

Κατὰ τὴν ἐκτίμησίν μας, γιὰ νὰ καταλάβουμε τὸν ἀδιάσπαστο σύνδεσμο

1. Γρηγορίου Ναζιανζινοῦ, *Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας ἐπίταφος* (Λόγος ΜΓ'), ed. F. Boulenger, n° 4.3-4 (= ed. J.-P. Migne, PG 36, 504 C).

2. Α΄ Ἰω., ε΄ 4.

που υπάρχει ανάμεσα στην πίστη του Χριστού και τον αγώνα της ἐθνεγερείας, πρέπει πρωτίστως να φέρουμε στη σκέψη μας τις ζοφερές συνθήκες μέσα στις οποίες ζούσαν οι ραγιαδες στα χρόνια της τουρκικής σκλαβιάς. Ασφαλώς, βέβαια, η σκλαβιά είναι άφορπο φορτίο, ακόμα κι αν ξεις σὲ χρυσὸ κλουβί. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν μιλάμε γιὰ χρυσὸ κλουβί. Ἀκόμη κι ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ «σκοτάδι» τῆς τουρκικῆς σκλαβιάς, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι σπανίως συνειδητοποιοῦμε στὶς πραγματικὲς τῆς διαστάσεις τῆ ζοφερῆ πραγματικότητα ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὶς βαριὲς αὐτὲς λέξεις.

ἀπὸ τοὺς φοροεισπράκτορες προσωπικὴ ἀπόδειξη, διαφορετικοῦ χρώματος κάθε χρόνο, ποὺ ἔγραφε: «Ὁ φέρων τὸ παρὸν ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ φέρῃ ἐπὶ ἐν ἔτος τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῶν ὤμων αὐτοῦ». Ἀξίζει νὰ τὸ μεταφέρουμε αὐτὸ στὸν ἑαυτό μας. Τὸ λέγω αὐτό, γιατί πολὺ συχνὰ καὶ ἐμεῖς σήμερα δυσανασχετοῦμε μὲ τὰ φορολογικὰ βάρη στὰ ὁποῖα καλούμαστε νὰ ἀνταποκριθοῦμε. Λέμε: Τί ἄλλο θὰ βροῦν νὰ φορολογήσουν; Ἀλλὰ δὲν πάει βέβαια τὸ μυαλό μας ὅτι θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουμε φόρο, γιὰ νὰ μᾶς ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ!

Ὁ λεγόμενος «κεφαλικὸς φόρος», ποὺ ἐπιβλήθηκε στοὺς ραγιαδες ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν Ἄλωση, ἦταν ὁ ἐτήσιος φόρος ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν ὅλοι οἱ μὴ μουσουλμᾶνοι ὑπῆκοοι τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας, γιὰ νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα... νὰ ζοῦν... Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ λεγόταν «κεφαλικὸς φόρος». Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι στοὺς ραγιαδες ποὺ τὸν πλήρωναν χορηγεῖτο ἀπὸ τοὺς φοροεισπράκτορες προσωπικὴ ἀπόδειξη, διαφορετικοῦ χρώματος κάθε χρόνο, ποὺ ἔγραφε: «Ὁ φέρων τὸ παρὸν ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ φέρῃ ἐπὶ ἐν ἔτος τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῶν ὤμων αὐτοῦ».

Σκεφθῆτε, κατὰ πρῶτον, κάτι φαινομενικά «πεζό»: τὴ φορολογία.

Ὁ λεγόμενος «κεφαλικὸς φόρος», ποὺ ἐπιβλήθηκε στοὺς ραγιαδες ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν Ἄλωση, ἦταν ὁ ἐτήσιος φόρος ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλλουν ὅλοι οἱ μὴ μουσουλμᾶνοι ὑπῆκοοι τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας, γιὰ νὰ ἔχουν τὸ δικαίωμα... νὰ ζοῦν... Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ λεγόταν «κεφαλικὸς φόρος». Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι στοὺς ραγιαδες ποὺ τὸν πλήρωναν χορηγεῖτο

Πέραν τούτου, καὶ τὰ ἴδια τὰ ποσὰ ποὺ καλοῦνταν νὰ πληρώσουν ὡς φορολογία οἱ ραγιαδες ἦταν πραγματικὰ δυσβάστακτα. Μέχρι σήμερα χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη «χαράτσι», κληρονομιά τῆς Τουρκοκρατίας, γιὰ κάθε δυσβάστακτο φόρο ποὺ προκαλεῖ τὸ λαϊκὸ αἴσθημα.

Καὶ δὲν ἦταν κἂν μόνο αὐτοὶ οἱ γνωστοὶ σὲ ὅλους μας φόροι. Ἦταν καὶ μιὰ πλειάδα μικρότερων καὶ ἔκτακτων φόρων, ποὺ ἔκαναν τὴ ζωὴ τῶν ραγιαδῶν ἀφόρητη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι προ-

βλεπόταν μέχρι και ειδικός φόρος για τους ραγιαδες που διατηρούσαν μακριά μαλλιά³ (και από αυτό, πάλι, μās έχει μείνει κληρονομιά στη νέα ελληνική ή έκφραση: «*χρωστάει τὰ μαλλιά τῆς κεφαλῆς του*»). Σύμφωνα μάλιστα με μιὰ ἑρμηνεία, πολλοὶ ἀγωνιστὲς τοῦ '21 ἔτρεφαν ἐπιδεικτικὰ μακριὰ κόμπι, ἀκριβῶς γιὰ νὰ διαδηλώσουν με αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν περιφρόνησή τους πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ ἔξουσία.

Τὸ πόσο ἄδικοι καὶ δυσβάστακτοι ἦταν οἱ φόροι ποὺ ἐπιβάλλονταν στοὺς ραγιαδες τὸ μαρτυρεῖ με τὸν πιὸ ἀψευδῆ

3. Τὸ μαρτυρεῖ ὁ λόγιος καὶ ἱστορικός τοῦ 17ου αἰῶνα Χριστόφορος Ἄγγελος: «*Οἱ ἐπιβληθέντες φόροι ἦσαν ἀναρίθμητοι, ἀλλὰ καὶ ἄνισοι. Ἐκτὸς τῆς δεκάτης, τοῦ ἐγγείου καὶ τῆς διακατοχῆς τῶν ἰδιοκτησιῶν, ἐκάστη οἰκογένεια κατέβαλλε χωριστὰ φόρον καπνοῦ, ἐστίας, δασμὸν γάμου, δούλου καὶ δούλης, καταλυμάτων, ἐπαρχιακῶν ἐξόδων, καφτανίων, καρφοπετάλων καὶ ἄλλων ἐκτάκτων. Ἐνῶ δὲ οὕτω βαρεῖς καθ' ἑαυτοὺς ἦσαν οἱ ἐπιβληθέντες φόροι, ἔτι βαρύτερους καὶ ἀφορήτους καθιστᾷ ἡ τὸς εἰσπράξεως καὶ ἡ δυναστεία τῶν ἀποστελλομένων πρὸς τοῦτο ὑπαλλήλων ἢ ἐκμισθωτῶν. Φόρος ὡσαύτως ἐτίθετο ἐπὶ τῶν ραγιαδῶν ἐκείνων οἵτινες ἔτρεφον μακρὰν κόμπιν».*

καὶ ἀπροσδόκητο τρόπο ἓνα σχετικὰ ἄγνωστο δημοτικὸ τραγούδι. Τὸ δημοτικὸ αὐτὸ τραγούδι ἀναφέρεται σὲ ἓνα πραγματικὸ γεγονός: Κάποτε, περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, τὰ εὐγενέστερα Τουρκόπουλα τοῦ Μυστρᾶ ξεκίνησαν γιὰ μιὰ ἐκδρομὴ στὸ ὄροπέδιο τοῦ Πάρωνα, ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται ἡ γνωστὴ Μονὴ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ τους, ὅμως, ἔπεσαν σὲ ἐνέδρα τοῦ φοβεροῦ κλεφταρματολοῦ Καπετὰν Ζαχαριά, καὶ ἀκολούθησε μεγάλο φονικὸ. Μόλις τὰ τρομερὰ νέα ἔφθασαν στὸ Μυστρᾶ, οἱ χανούμισσες, δηλαδὴ οἱ μαννάδες καὶ

οἱ γυναῖκες τῶν Τούρκων ποὺ εἶχαν σκοτωθεῖ, ἄρχισαν νὰ κλαῖνε καὶ νὰ ὀδυρόνται γιὰ τὸ μεγάλο κακὸ ποὺ διὰ τίς εἶχε βρεῖ. Καὶ ἐδῶ ἔρχεται τὸ παράδοξο: Οἱ χανούμισσες δὲν τὰ εἶχαν με τὸς Ἕλληνες! Ὁχι! Τὴν εὐθύνη τὴν ἔριχναν στὴν «*ἀφεντιά*», δηλαδὴ στοὺς Τούρκους ἀφέντες, καὶ στὸν *ζαπίτη*, τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν τοπικῶν ὀθωμανικῶν δυνάμεων, ποὺ ἐπέβαλλαν στοὺς ραγιαδες τὸ *ταξίλι*, τὴν ἔξοντωτικὴ φορολογία, γιὰ νὰ τρῶνε οἱ *μπιμπασῆδες*,

οἱ Τούρκοι ἀξιωματοῦχοι· ἀπειλοῦσαν μάλιστα νὰ κάνουν «*ἀριζιάλι*», δηλαδὴ ἀναφορά («*ἀρξουχάλ*»), στὸν Σουλτᾶνο, γιὰ νὰ βροῦν τὸ δίκιο τους. Οἱ στίχοι τοῦ δημοτικοῦ αὐτοῦ τραγουδιοῦ εἶναι πραγματικὰ ἀποκαλυπτικοί, ὅσο εἶναι καὶ ἀνατρεπτικοί:

«*Χαμπέρια πῆγαν στὸν Μυστρᾶ,
οἱ Τούρκοι σκοτωθῆκαν.
Κλαῖνε μαννάδες γιὰ παιδιὰ,
γυναῖκες γιὰ τοὺς ἄνδρες.
Κλαῖνε καὶ οἱ χανούμισσες...»*

Ὅλοι οἱ φόροι δὲν ἦταν ἴσως τίποτα μπροστὰ στὸν πιὸ βαρὺ, τὸν πιὸ δυσβάστακτο ἀπ' ὅλους. Μιλᾶμε βεβαίως γιὰ αὐτὸν ποὺ ἔχει ὀνομασθεῖ «φόρος αἵματος», τὸ ἀπαίσιο παιδομάζωμα. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ δραματικὴ ἀφαιμάξη τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὑπολογίζεται ὅτι τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας οἱ Τοῦρκοι ἄρπαξαν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο περὶ τὸ ἓνα ἑκατομμῦριο Ἑλληνόπουλα.

Καὶ προσέξτε:

*«Λένε, νὰ τῶβρει ἡ ἀφεντιά,
νὰ τῶχει κι ὁ ζαπίτης,
ποὺ τὸ ταξίλι ρίχνουνε
νὰ τρῶν' οἱ μπιμπασηδες.
Ἀριζιάλι θελὰ κάμωμε,
στὴν Πόλη θὰ τὸ πᾶμε,
στὸν βασιλιὰ θὰ δώσουμε,
τὸ δίκιο μας νὰ βροῦμε».*

Ἐ, νομίζω δὲν χρειάζομαστε καμμία περαιτέρω ἀπόδειξη, γιὰ νὰ πεισθοῦμε πόσο δυσβάστακτοι ἦταν οἱ φόροι ποὺ ἐπιβάλλονταν στοὺς ραγιάδες.

Ὅλοι ὅμως αὐτοὶ οἱ φόροι δὲν ἦταν ἴσως τίποτα μπροστὰ στὸν πιὸ βαρὺ, τὸν πιὸ δυσβάστακτο ἀπ' ὅλους. Μιλᾶμε βεβαίως γιὰ αὐτὸν ποὺ ἔχει ὀνομασθεῖ «φόρος αἵματος», τὸ ἀπαίσιο παιδομάζωμα. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ δραματικὴ ἀφαιμάξη τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὑπολογίζεται ὅτι τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας οἱ Τοῦρκοι ἄρπαξαν μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο περὶ τὸ ἓνα ἑκατομμῦριο Ἑλληνόπουλα.

Ξέρετε, μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐξωφρενικὲς προσπάθειες ὠραιοποίησης τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀπὸ αὐτὲς ποὺ δυστυχῶς δὲν παύουν νὰ μᾶς ἐκπλήσσουν στίς μέρες μας, εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐμφανίζει τὸ παιδομάζωμα ὡς –προσέξτε τί βρῆκαν νὰ ποῦν!– ὡς ἓναν... πρωτότυπο μηχανισμό κοινωνικῆς κινητικότητας, χάρη στὸν ὁποῖο παιδιὰ ἀπὸ φτωχὲς χριστιανικὲς οἰκογένειες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀνέλθουν κοινωνικά⁴! Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ,

νικὲς οἰκογένειες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀνέλθουν κοινωνικά⁴! Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ,

4. Αὐτὴ ἡ... ἐρμηνεῖα προβάλλεται στὰ «βιβλία ἐργασιῶν» ποὺ κυκλοφόρησαν ὡς «ἐναλλακτικὸ ἐκπαιδευτικὸ ὄλυκ» γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς νεώτερης ἱστορίας τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ἐγκεκριμένο μάλιστα ἀπὸ τὸ Παιδαγωγικὸ Ἰνστιτοῦτο. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ «Κέντρο γιὰ τὴ Δημοκρατία καὶ τὴ Συμφιλίωση στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη» (CDRSEE, Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe), μὲ ἐπίσημους χορηγοὺς τῆς ἐκδοσης τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς, τὸν Ὄργανισμὸ τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν Ἀμερικῆς γιὰ τὴ Διεθνῆ Ανάπτυξη (USAID) κ.ά. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ τὰ καλαίσθητα ἔγχειριδια, ἀφιερωμένο στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ μὲ συγγραφεῖς τοὺς Χαλίλ Μπερκτάν καὶ Μπόγκνταν Μουγκέσκου, θέτει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ὡς στόχο στὴν Εἰσαγωγή, «νὰ ἀνατρέψουμε ἓνα στερεότυπο ἐξαιρετικὰ διαδεδομένο τόσο στὴ Δυτικὴ ὅσο καὶ στὴ ΝΑ χριστιανικὴ Εὐρώπη: αὐτὸ ποὺ ἀφορᾷ τὴν πολιτισμικὴ “καθυστέρηση” τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας» (Χαλίλ Μπερκτάν καὶ Μπόγκνταν Μουγκέσκου, *Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία*, Βιβλίο ἐργασίας 1, μετάφρ. Χρ. Κουλοῦρη, CDRSEE, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 14). Στὶς σελίδες 62-65 τῆς ἑλληνικῆς ἐκδοσης προσεγγίζεται ἡ πρακτικὴ τοῦ ντεβσιμῆς, δηλαδὴ τοῦ παιδομαζώματος. Τὸ παιδομάζωμα ὀρίζεται ὡς ἐξῆς: «Πρωτότυπη ὀθωμανικὴ πρακτικὴ γιὰ τὴ στρατολόγησι τῶν ἀνθρώπων ποὺ θὰ στελέχωναν ὑπηρεσίες τοῦ σουλτάνου, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ κεντρικὰ ὀργανωμένη στρατολόγησι ἀγοριῶν ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς, μὴ μουσουλμανικὲς (δῆλ. χριστιανικὲς) οἰκογένειες τοῦ

θά έπρεπε άσφαλώς να λογιζονται ως προπαγάνδα και κατασυκοφάντηση του παιδομαζώματος οί στίχοι του γνωστού δημοτικού τραγουδιού:

*«Κλαϊν' οί γοναίοι τά παιδιά,
κ' οί άδελφές τ' άδέλφια.
Κλαίγω κ' έγώ και καίγομαι
και όσο ζω θά κλαίγω.
Πέρσι πήραν τον γιόκα μου,
φέτο τον άδελφό μου».*

Άλλά, σοβαρά, είναι αυτό προπαγάνδα; Και τότε τί είναι τó να ποϋμε ότι τó παιδομάζωμα ήταν ένας... πρωτότυπος μηχανισμός κοινωνικής κινητικότητας; Δόξα τῷ Θεῷ, δέν χρειάζεται παραλίγη μόνο κοινή λογική, για να καταλάβουμε από ποιά πλευρά βρίσκεται ή προπαγάνδα, και από ποιά ή απλή, ανθρώπινη αλήθεια.

Άλλά ιδού, θά μάς ποϋν πανηγυρικά, βρήκαμε μία ή δύο αναφορές για χριστιανούς γονείς που παρέδωσαν μόνοι τους παιδιά στο παιδομάζωμα, για να εξασφαλίσουν την έπιβίωση και τó μέλλον τους. Όμοια, άπαντάμε, και σήμερα βρίσκουμε όχι μία ή δύο, αλλά δυστυχώς πάρα πάρα πολλές περιπτώσεις γονέων σε φτωχές

χώρες του Τρίτου Κόσμου, που δίνουν μόνοι τους τά παιδιά τους να τους άφαιρέσουν ένα νεφρό, για να εξασφαλίσουν την έπιβίωση τους. Τό μόνο που μένει είναι να μάς ποϋν ότι τó έμπόριο ὀργάνων είναι ένας... πρωτότυπος μηχανισμός που εξασφαλίζει την έπιβίωση φτωχών οικογενειών σε χώρες του Τρίτου Κόσμου...

Θυμηθίτε όμως και τον πολϋ γνωστό πίνακα του Νικολάου Γύζη «Παιδικοί άρραβῶνες»: Στα χρόνια της σκλαβιάς, δύο οικογένειες ραγιάδων σε ένα φτωχικό σπίτι, παρουσία έερέα, άρραβωνιάζουν τά παιδιά τους, που δέν είναι πάνω από πέντε χρονών. Γιατί; Διότι ή ὀθωμανική νομοθεσία έξαιρούσε από τó παιδομάζωμα παιδιά άνάπηρα ή... παντρεμένα. Άλλόκοτο, αλήθεια, πράγμα, οί γονείς να μην έπιθυμοϋν την κοινωνική ανέλιξη των παιδιών τους και να μετέρχονται τέτοια τερτίπια, για να την έμποδίσουν... Παράδοξη άσφαλώς, με την ίδια λογική, και ή πολϋ γνωστή έξέγερση της Νάουσας τó 1705, όταν οί χριστιανοί κάτοικοι της μακεδονικής πόλης άρνήθηκαν να παραδώσουν τά παιδιά τους στο παιδομάζωμα, ξεσηκώθηκαν με έπικεφαλής τον άρματωλό Ζήση Καραδήμο και φόνευσαν τους έπιφορτισμένους με τó παιδομάζωμα Τούρκους άξιωματούχους, με την έξέγερση να πνίγεται τελικά στο αίμα με την άποστολή ίσχυρών ὀθωμανικών δυνάμεων.

Άν και δέν λείπουν οί συγκινητικές ίστορίες για παιδιά που, ενῷ μεγάλωναν ως γενίτσαροι, διατηροϋσαν εν τούτοις την άνάμνηση και συνείδηση της καταγωγής τους, εν τούτοις ή πικρή αλήθεια είναι ότι τά παιδιά που άρπάζονταν χάνονταν για πάντα. Στην Ήπειρο, μάλιστα, την πρώτη Κυριακή μετά τó παιδομάζωμα οί γονείς πήγαιναν μαυροφορεμένοι στην έκκλησία, όπου τις έπόμενες μέρες ψαλλόταν νεκρώσιμη ακολουθία για τά παιδιά που είχαν άρπάξει οί Τούρκοι. Τέτοιο ήταν τó παιδομάζωμα.

ὀθωμανικού κράτους» (οϋδεμία αναφορά, νύξη έστω, ότι αυτή ή στρατολόγηση γίνονταν διά της βίας): και, άκόμη χειρότερα, προστίθεται: *«Ένα μεγάλο και συχνά τó κυρίαρχο μέρος της ὀθωμανικής πολιτικοστρατιωτικής έλίτ προερχόταν από παιδομαζώματα, μία πρακτική που εϋνοούσε, έπομένως, την κοινωνική ανέλιξη»* (δ.π., σελ. 62, σημ. 39)!!! Η ένότητα για τó ντεβσιμεζ ολοκληρώνεται με μιá πηγή για τον στρατολογημένο με τή μέθοδο αυτή Λουτφή πασά και με μιá αναφορά στα άξιώματα τά οποία κατέλαβε, πριν ανέλθει μέχρι και τó άξίωμα του μεγάλου βεζίρη, για να κλείσει με την έξής έρώτηση επί της πηγής: *«Τί μάς δείχνει ή περίπτωση του Λουτφή σχετικά με την ὀθωμανική κοινωνική κινητικότητα;»* (δ.π., σελ. 65). Συμπέρασμα; Τό παιδομάζωμα ήταν μιá πρακτική που εϋνοούσε την κοινωνική ανέλιξη και άποδεικνυε την ὀθωμανική κοινωνική κινητικότητα...

Πέρα, τώρα, από την έξοντωτική φορολογία και τὸ ἀπαίσιο παιδομάζωμα, οἱ ραγιαδες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑφίστανται καὶ μιὰ σειρά ἀπὸ ἀπίστευτες ταπεινώσεις. Δέστε λίγα μόνο παραδείγματα: Δέστε τίς, διάσπαρτες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἐκκλησίες ποὺ κτίσθηκαν στὴν Τουρκοκρατία: ἔχουν τίς πόρτες χαμηλές, ὥστε σχεδὸν πρέπει νὰ σκύψεις, γιὰ νὰ μπεις μέσα· καὶ αὐτό, γιὰ νὰ μὴ μποροῦν οἱ Τοῦρκοι νὰ μπαίνουν στὶς ἐκκλησίες ἔφιπποι καὶ νὰ τίς βεβηλώνουν, ὅπως συνήθιζαν νὰ κάνουν. Γιὰ τοὺς ὑπόδουλους ραγιαδες ὑπῆρχε μέχρι καὶ εἰδικὸς τρόπος νὰ κάθονται πάνω στὰ ὑποζύγια, γιὰ νὰ πιδοῦν ἀμέσως κάτω καὶ νὰ προσκυνοῦν, ἂν τυχὸν συνέβαινε νὰ δοῦν στὸν δρόμο τους κάποιον Τοῦρκο. Κάποτε, μάλιστα, οἱ Τοῦρκοι ἔφθναν σὲ τέτοιο σημεῖο θρασύτητας, ὥστε ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τοὺς

*Πέρα ἀπὸ τὴν έξοντωτικὴ
φορολογία καὶ τὸ ἀπαίσιο
παιδομάζωμα, οἱ ραγιαδες
ἦταν ὑποχρεωμένοι
νὰ ὑφίστανται καὶ μιὰ
σειρὰ ἀπὸ ἀπίστευτες
ταπεινώσεις.*

ραγιαδες ποὺ ἔβρισκαν στὸν δρόμο τους νὰ μεταφέρουν αὐτοὺς τοὺς ἴδιους πάνω στοὺς ὄμους τους στὸν προορισμό τους. Εἶναι πολὺ γνωστό, γιὰ παράδειγμα, ὅτι μὲ ἀφορμὴ ἓνα τέτοιο ἀκριβῶς περιστατικὸ βγήκε στὴν παρανομία ὁ Ρήγας Φερραῖος: Ἦταν νεαρὸς δάσκαλος σὲ ἓνα σχολεῖο στὸ χωριὸ Κισσόσ τοῦ Πηλίου, ὅταν ἓνας Τοῦρκος ἀγᾶς τὸν πρόσταξε νὰ μεταφέρει τίς ἀποσκευές του μέσα στὶς λάσπες στὴν ἀντίπερα ὄχθη ἐνὸς φουσκωμένου, ὀρμητικοῦ χειμάρρου, κατόπιν δὲ ἀπαίτησε ἀπὸ αὐτὸν νὰ μεταφέρει καὶ

τὸν ἴδιο στοὺς ὄμους του στὴν ἀπέναντι ὄχθη· ὁ Ρήγας ἀγανακτισμένος τὸν πέταξε στὸν χειμάρρο, ὅπου ὁ ἀγᾶς πνίγηκε, καὶ κατόπιν βεβαίως ὁ Ρήγας, μὴ μπορῶντας πλέον νὰ ἐπιστρέψει ὡς δάσκαλος στὸν Κισσό, ὅπου καταζητεῖτο, ἀνέβηκε στὸ βουνὸ καὶ κατατάχθηκε στὸ κλέφτικο σῶμα τοῦ θεῖου τοῦ Σπύρου Ζήρα. Εἶχε καταλάβει, προφανῶς, αὐτὸ ποὺ ἀργότερα θὰ βροντοφωνάξει στὸν *Θούριο*:

*Τί σ' ὠφελεῖ ἂν ζήσης
καὶ εἶσαι στὴ σκλαβιά;
Στοχάσου πὼς σὲ ψένουν
καθ' ὥραν στὴ φωτιά
Βεζύρης, Δραγουμάνος,
Ἄφέντης, κι ἂν σταθῆς,
ὁ Τύραννος ἀδίκως
σὲ κάμει νὰ χαθῆς.*

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο μᾶς ὑπενθυμίζει πὼς οἱ ραγιαδες δὲν εἶχαν νὰ ὑπομείνουν μόνο τίς ἀπίστευτες ταπεινώσεις ποὺ εἶδαμε· *ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τους* βρισκόταν

στο έλεος του Τούρκου αφέντη. Ό φόνος χριστιανού δέν λογιζόταν ώς έγκλημα. Αυτό μοιάζει δύσκολο άκόμα και να τó συλλάβει κανείς σήμερα, γιατί είναι στ' αλήθεια πραγματικά άδιανόητο. Φέρτε στη σκέψη σας τó κύμα διαμαρτυριών που προκάλεσε πρò μερικών μινών στις Ήνωμένες Πολιτείες ή άφάιρεση τής ζωής ένδòς μόνον Άφροαμερικανού άπό υπέρμετρη και πέρα για πέρα άδικαιολόγητη άστυνομική βία. Κατανοούμε άσφαλώς τούς λόγους που κάνουν πολλούς Άφροαμερικανούς να ξεσπικώνονται, κάνοντας λόγο για ώμò ρατσισμό και διαμαρτυρόμενοι ότι αντιμετωπίζονται ώς πολίτες

έναν χριστιανό, γιατί δέν του άρεσε ή γεύση του πεπονιου που αυτός του είχε δώσει. Και τó σημαντικό είναι ότι όλα αυτά, τó επαναλαμβάνουμε, δέν λογίζονταν καν ώς άδίκημα, που θα επέσυρε, επιτέλους, μιá κάποια ποιινή. Όταν ένας ραγιάς έπαιρνε άπό κάποιον Τούρκο λίγα σπυριά ρύζι μέσα σε ένα μαντίλι, τó μήνυμα ήταν σαφές: Ξφειλε να τó δώσει χρήματα, διαφορετικά έπρεπε να έτοιμάσει τά κόλλυβά του. Και ή μέθοδος τής έξόντωσης κάποιου ήταν άπλη και άσφαλής: Άρκούσε να βρεθούν δύο ψευδομάρτυρες να πούν για κάποιον Έλληνα ότι «έβρισε τήν πίστη του Τούρκου»,

---

Οί ραγιάδες δέν είχαν να υπομείνουν μόνο τες άπίστευτες ταπεινώσεις που είδαμε· ή ίδια ή ζωή τους βρισκόταν στο έλεος του Τούρκου αφέντη. Ό φόνος χριστιανού δέν λογιζόταν ώς έγκλημα. Αυτό μοιάζει δύσκολο άκόμα και να τó συλλάβει κανείς σήμερα, γιατί είναι στ' αλήθεια πραγματικά άδιανόητο.

δεύτερης κατηγορίας και ότι ή ζωή τους δέν μετράει. Σκεφθήτε, τώρα, τούς ραγιάδες εκείνους τής Τουρκοκρατίας, που άκόμα και ή έν ψυχρή άφάιρεση τής ζωής τους μπορούσε να μη λογίζεται καν ώς άδίκημα, για τó όποιο έπρεπε να άναζητηθούν και να καταλογισθούν ευθύνες.

Στην Κρήτη, όπου τά πράγματα είχαν ξεφύγει, υπάρχουν άναφορές ότι οί Τούρκοι συνήθιζαν να χρησιμοποιούν τούς άνυποψίαστους χριστιανούς περαστικούς ώς στόχους, για να δοκιμάζουν τήν ευθυβολία των πιστολιών τους, ένφ συχνά ήταν τά στοιχίματα για τó ποιός θα κατόρθωνε πρώτος να πετύχει έναν άνυποψίαστο περαστικό. Πυροβολούσαν και φόνευαν τούς ραγιάδες που δέν είχαν ρακι τής άρεσκείας τους. Στην Εύβοια ένας Τούρκος έσφαξε με τó μαχαίρι του

για να όδηγηθεί ό άτυχος Έλληνας στην άγχόνη.

Και ό άπαγχονισμός, ή και ό άποκεφαλισμός, ήταν άπό τούς πιό... πολιτισμένους τρόπους άφάιρεσης τής ζωής. Διότι υπήρχαν και τά τσιγκέλια, όπου κρεμούσαν άνθρώπους και τούς άφηναν να πεθάνουν μέσα σε άφόρητους πόνους· υπήρχε ό πάσσαλος του άνασκολοπισμοú – δέν ξέρω ποιός θα μπορούσε να διαβάσει, χωρίς να άνατριχιάσει, τήν περιγραφή του άνασκολοπισμοú, όπως μäs τή διασφάζει ένας Γάλλος περιηγητής του 18^{ου} αιώνα που παρακολούθησε μιá τέτοια εκτέλεση⁵. υπήρχε, επίσης, τó ψή-

---

5. Βλ. Κυριάκου Σμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, Άθήνα 1973, σελ. 399: «Ξαπλώνουν τόν μελλοθάνατο καταγής μπρούμυτα κι ό δήμιος άνοίγει τó κάτω μέρος του σώματος

σιμο σὲ σχάρες· τὸ ἀργὸ σπάσιμο τῶν ὀστέων μὲ πέτρινες μπάλες ἢ σφυρί· ἢ ἐκδορά· ἢ... «ἀπεντέρωσις»· ὁ δημόσιος διαμελισμός. Ὅταν ὁ P. Erizzo καὶ ἡ ἐνετικὴ φρουρὰ τῆς Χαλκίδας συμφώνησαν νὰ παραδώσουν τὴν πόλη, ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ τοὺς ἐπιτραπεῖ νὰ φύγουν μὲ τὸ κεφάλι πάνω στοὺς ὤμους τους, οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν πρόβλημα νὰ συμφωνήσουν· καὶ ὅταν ἡ πόλη παραδόθηκε, τοὺς πριόνισαν στὴ μέση...

Τέτοιες ἀναφορές, ἀσφαλῶς, σοκάρουν. Ἀλλὰ τὸ πιὸ σοκαριστικὸ εἶναι ὅτι, λησμονώντας ἢ ἀποσιωπώντας ὅλα τὰ παραπάνω, ἔχουμε φθάσει νὰ ἀναρωτιόμαστε συχνά... γιατί ξεσηκώθηκαν οἱ Ἕλληνες. Ἄν μὴ τι ἄλλο, ὅταν φέρνουμε στὸν νοῦ μας ὅλα ὅσα εἶδαμε παραπάνω –τὴν ἐξοντωτικὴ φορολογία, τὸ ἀπαίσιο παιδομάζωμα, τὶς ἀπίστευτες ταπεινώσεις, τὴν τόση περιφρόνηση γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ραγιάδων–, ὅταν λοιπὸν φέρνουμε ὅλα αὐτὰ στὸν νοῦ μας, ἔ, τοῦλάχιστον καταλαβαίνουμε πολὺ καλὰ γιατί ξεσηκώθηκαν.

Εὐλόγο ὁμως τὸ ἐρώτημα: Γιατί τὰ λέμε ὅλα αὐτὰ; Καλὰ μὲν ἴσως εἶναι αὐτὰ ὡς λόγος ἱστορικός· καλὰ ἀσφαλῶς εἶναι ὡς λόγος ἐθνικός καὶ πατριωτικός· ἀλλὰ τί νόημα ἔχουν ὡς λόγος πνευματικός; Καὶ πῶς ὅλα αὐτὰ δείχνουν αὐτὸ ποὺ ξεκινήσαμε νὰ ἀποδείξουμε, τὸν ἀδιάσπαστο σύνδεσμο ποὺ λέμε ὅτι ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸν ἀγῶνα τῆς ἐθνεγερσίας; Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀπλῆ.

* * *

Ἄν, μετὰ ἀπὸ ὅλα ὅσα εἶπαμε, νιώθαμε ὅτι ὅσοι εἶχαν τὴν ἀτυχία νὰ γεν-

μὲ ἓνα ξυράφι. Ὑστερα μπήγουν στὴν πληγὴ ἓνα μυτερὸ παλοῦκι μακρὸ ὀκτὼ πόδια καὶ ἀρκετὰ χοντρὸ, κτυπώντας τὴν ἄκρη μὲ ξύλινο κόπανο. Ὅταν ἡ μυτερὴ ἄκρη βγεῖ ἀπὸ τὸν δεξιὸ ὦμο τοῦ θύματος, δένουν τὰ χέρια στὸ παλοῦκι καὶ καρφώνουν ὄρθιο στὸ χῶμα».

νηθοῦν ραγιάδες ἦταν καταδικασμένοι νὰ ζοῦν μέσα στὶς στερήσεις, τοὺς κινδύνους καὶ τὶς ταπεινώσεις ποὺ εἶδαμε, ΔΕΝ θὰ εἶχαμε δίκιο. Οἱ ραγιάδες ΔΕΝ ἦταν καταδικασμένοι νὰ ζοῦν αὐτὴ τὴ μαύρη ζωὴ. Μποροῦσαν, κάθε ὥρα καὶ στιγμὴ, νὰ ἀλλάξουν τὴ ζωὴ τους, μὰ γιὰ πάντα, μὲ τὸν πιὸ εὐκόλο καὶ ἀπλὸ τρόπο. Ἀρκοῦσε νὰ παρουσιασθοῦν μπροστὰ στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές καὶ νὰ προφέρουν μία καὶ μόνο φράση: «*la il laḥ il allaḥ*». Μὲ αὐτὴ τὴ μία φράση, τόσο ἀπλῶ, ὁμολογοῦσαν ὡς Θεὸ τὸν Ἄλλάχ, ἔπαυαν νὰ εἶναι ραγιάδες καὶ γίνονταν Τοῦρκοι, καθ' ὅλα ἰσότητοι μὲ τοὺς ἄλλους Τοῦρκους. Στὸ ἐξῆς, δὲν θὰ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ πληρώνουν τὸν κεφαλικὸ φόρο, γιὰ νὰ τοὺς ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ· θὰ ἀπαλλάσσονταν βεβαίως καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους δυσβάστακτους φόρους ποὺ προβλέπονταν γιὰ τοὺς ραγιάδες·

δὲν θὰ ἀγωνιοῦσαν μίπως τοὺς ἀρπάξουν τὰ παιδιά στὸ παιδομάζωμα· δὲν θὰ ὑφίσταντο τὶς μύριες ὅσες ταπεινώσεις· δὲν θὰ κινδύνευαν νὰ χάσουν τὴ ζωὴ τους ἀπὸ τὰ νεῦρα, τὰ καπρίτσια καὶ τὴν αὐθαιρεσία τοῦ κάθε Τούρκου ἀγᾶ. Στὸ ἐξῆς δὲν θὰ προσκυνοῦσαν αὐτοὶ ἄλλους, ἀλλὰ οἱ ἄλλοι θὰ προσκυνοῦσαν αὐτούς.

χρόνια τῆς σκλαβιάς, μὰ κι ἔπειτα ἀκόμα, στὰ δύσκολα χρόνια τοῦ Ἀγῶνα, ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ὁ καθένας χωριστά, εἶχαν ἀνοικτὴ μπροστά τους αὐτὴ τὴν ἐπιλογή. Ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι, ὅταν τὸ 1822 οἱ Ἕλληνες πολιορκοῦσαν τοὺς Τούρκους στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, ἔλαβε χώρα ὁ ἐξῆς... «σουρρεαλιστικός»

Ἄν, μετὰ ἀπὸ ὅλα ὅσα εἶπαμε, νιώθαμε ὅτι ὅσοι εἶχαν τὴν ἀτυχία νὰ γεννηθοῦν ραγιᾶδες ἦταν καταδικασμένοι νὰ ζοῦν μέσα στὶς στερήσεις, τοὺς κινδύνους καὶ τὶς ταπεινώσεις ποὺ εἶδαμε, ΔΕΝ θὰ εἶχαμε δίκιο. Οἱ ραγιᾶδες ΔΕΝ ἦταν καταδικασμένοι νὰ ζοῦν αὐτὴ τὴ μαύρη ζωὴ. Μποροῦσαν, κάθε ὥρα καὶ στιγμὴ, νὰ ἀλλάξουν τὴ ζωὴ τους, μιὰ γιὰ πάντα, μὲ τὸν πιὸ εὐκόλο καὶ ἀπλὸ τρόπο. Ἀρκοῦσε νὰ παρουσιασθοῦν μπροστὰ στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές καὶ νὰ προφέρουν μιὰ καὶ μόνο φράση: «λὰ ἰλ λὰχ ἰλ ἀλλάχ». Μὲ αὐτὴ τὴ μιὰ φράση, τόσο ἀπλᾶ, ὁμολογοῦσαν ὡς Θεὸ τὸν Ἀλλάχ, ἔπαιναν νὰ εἶναι ραγιᾶδες καὶ γίνονταν Τούρκοι, καθ' ὅλα ἰσότημοι μὲ τοὺς ἄλλους Τούρκους.

Καὶ θὰ μποροῦσε κανεὶς βέβαια πάντα νὰ μπεῖ στὸν πειρασμὸ νὰ σκεφθεῖ τὸ ἐξῆς: «Ἄς κάνω αὐτὸ τὸ ἀπλό, γιὰ νὰ ἀπαλλαγῶ ἀπὸ τὰ τόσα δεινὰ τῆς ζωῆς τοῦ ραγιᾶ, γιὰ νὰ μπορέσω νὰ μεγαλώσω τὰ παιδιά μου μὲ ἀσφάλεια καὶ νὰ προσφέρω στὴν οἰκογένειά μου, καὶ θὰ εἶμαι ἄνθρωπος καλὸς καὶ θεοσεβὴς –σάμπως τὸν ἴδιο Θεὸ δὲν λατρεύουμε ὅλοι;– κι ἄς τοῦ δίνουμε διαφορετικὰ ὀνόματα. Οὔτε πάλι θὰ γίνω ἐγὼ σὰν τοὺς ἄδικους ἀγᾶδες, ἀλλὰ θὰ εἶμαι δίκαιος καὶ ἐπιεικὴς πρὸς ὅλους». Κάποιοι θὰ ἔκαναν, ἀσφαλῶς, αὐτὴ τὴν ὀλέθρια ἐπιλογή. Καὶ οἱ ἀπόγονοὶ τους βρίσκονται σήμερα ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῶν συνόρων· εἶναι Τούρκοι, κι ἄς ἦταν οἱ μακρινοὶ τους πρόγονοι Ἕλληνες.

Κάθε ὥρα καὶ στιγμὴ, τὰ τετρακόσια

διάλογος, ἀπὸ τοὺς διαλόγους ἐκείνους στοὺς ὁποίους οἱ ἀντιμαχόμενοι γυρεύουν νὰ κάμψουν τὸ ἀγωνιστικὸ φρόνημα τῶν ἀντιπάλων τους:

– Βρὲ ραγιᾶδες, τί θέλετε καὶ μᾶς πολεμᾶτε; ρώτησαν οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὰ τεῖχη.

– Θέλουμε τὴν ἐλευθερία μας καὶ πολεμᾶμε γιὰ τὴν πατρίδα μας, ἀπάντησαν οἱ Ἕλληνες.

– Μὰ δὲν εἶμαστε καὶ μεῖς σὰν καὶ σᾶς; ρώτησαν ξανὰ οἱ Τούρκοι. Δὲν γεννηθήκαμε σὲ τοῦτο τὸν τόπο καὶ δὲν ἐξήσαμε μαζί;

– Naί, ἀπάντησαν οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ εἴσαστε μωαμεθανοί. Ἔχετε ἄλλη πίστη καὶ μᾶς ἐτυραννοῦσατε.

Ἡ ἀπάντηση τῶν Τούρκων τὰ λέει ὅλα:

– Καί γιατί δὲν γινώσατε καὶ σεῖς μω-
αμεθανοί, γιὰ νᾶμαστε ὅλοι ἓνα πρᾶγμα,
καὶ νὰ μὴ λεγώσατε ἐσεῖς ραγιαῖδες καὶ
μεις ἀφεντάδες;⁶

Τὴ μεγάλη ἀλήθεια ποὺ κρύβεται
ἐδῶ τὴν εἶχε ἐπισημᾶνει καὶ ἀναδείξει,
μὲ τὴ διεισδυτικὴ του ματιά, ὁ ἀείμνη-
στος Καθηγητὴς Ἀλέξανδρος Τσιριντά-
νης, ὁ ὁποῖος, ἐξηγώντας πῶς ὁ κάθε
ραγιαῖς μπορούσε μὲ αὐτὸν τὸν τόσο ἀπλὸ
τρόπο νὰ ἀλλάξει τὴ ζωὴ του μιὰ γιὰ
πάντα, σχολίαζε: «Οἱ Μουσουλμᾶνοι τό-
τε τὸν ἀγκάλιαζαν, δὲν ἐφέροντο πρὸς
τοὺς ραγιαῖδες ὅπως ὁ Χίτλερ πρὸς τοὺς
Ἑβραῖους, ποὺ δὲν εἶχαν δυνατότητα νὰ
προσχωρήσουν στὴν Ἄρῖα φυλὴ, ἴσα-ἴσα
ἦσαν ἔτοιμοι νὰ τὸν ἀγκαλιάσουν. Μόλις
ἔκανε αὐτὴ τὴ δήλωση, ἀμέσως ἔπαυε νὰ
εἶναι ραγιαῖς καὶ γινόταν ἀγᾶς, ἀφέντης»⁷.

Χωρὶς τὴν παραμικρὴ δόση ὑπερ-
βολῆς, τίποτα δὲν εἶναι ἴσως τόσο μεγάλο
θαῦμα στὴ μακραίωνη ἑλληνικὴ ἱστορία,
οὔτε ὁ Μαραθῶνας οὔτε ἡ Σαλαμίνα οὔτε
ἡ ἐπικὴ πορεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου
στὰ βᾶθη τῆς Ἀσίας, ὅσο μεγάλο θαῦμα
εἶναι αὐτό, ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνισμοῦ
στὴν Τουρκοκρατία: ὅτι ἐπὶ 400 χρόνια
ὅλοι οἱ ραγιαῖδες, ὁ καθένας ξεχωριστά,
μποροῦσαν μὲ αὐτὸν τὸν τόσο εὐκόλο
καὶ ἀπλὸ τρόπο νὰ ἀπαλλαγοῦν μιὰ γιὰ
πάντα ἀπὸ ὅλα τὰ ἀπίστευτα δεινὰ ποὺ
εἶδαμε, νὰ παύσουν νὰ εἶναι ραγιαῖδες

καὶ νὰ γίνουν ἀγᾶδες, ἀφέντες, ἀλλά...
ἐπέλεξαν νὰ μὴν τὸ κάνουν.

Ὅπως γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτό, γιὰ
τοὺς Ἑλλήνες ποὺ σίκωσαν τὰ ὄπλα
ἐνάντια στὸν Τοῦρκο δυνάστη, ἡ ἐπα-
νάσταση ἦταν φυσικὸ συμπλήρωμα τῆς
χριστιανικῆς τους πίστεως καὶ ταυτότητας.
Ἐξ οὗ καὶ τὸ πολὺ γνωστὸ τοῦ Κολο-
κοτρώνη: «Μία φορὰ ἐβαπτίσθημεν μὲ
τὸ λάδι, βαπτιζόμεθα καὶ μία μὲ τὸ αἷμα
διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος μας». Πίστη
καὶ πατρίδα ἦταν γιὰ τοὺς Ἑλλή-
νες ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Χωρὶς τὴν πέραν
πάσης λογικῆς προσήλωση τοῦ γένους
τῶν Ἑλλήνων στὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ,
πολὺ ἀπλᾶ δὲν θὰ ὑπῆρχε 1821. Σὲ αὐτὴ
τὴν πίστη χρωστάμε τὸ θαῦμα τοῦ '21.
Γι' αὐτὸ λέμε:

«Αὕτη ἐστὶν ἡ νίκη ἢ νικίσασα τὸν
κόσμον, ἢ πίστις ἡμῶν»⁸.

Καὶ δὲν εἶναι μόνο αὐτό. Χωρὶς τὴν
πέραν πάσης λογικῆς προσήλωση τοῦ
γένους τῶν Ἑλλήνων στὴν πίστη τοῦ Χρι-
στοῦ, βεβαίως δὲν θὰ ὑπῆρχε γένος τῶν
Ἑλλήνων νὰ ξεσπκωθεῖ τὸ 1821, ἀλλὰ καὶ
δὲν θὰ ὑπῆρχε σήμερα Ἑλλάδα, δὲν θὰ
ὑπῆρχαν σήμερα Ἑλλήνες. Οἱ Ἑλλήνες
θὰ ἦταν ἓνας ἀκόμα ἐξαφανισμένος λαὸς
τῆς Ἀρχαιότητος, ὅπως οἱ Σουμέριοι, οἱ
Χιττίτες, οἱ Ἀσσύριοι καὶ οἱ Βαβυλώνιοι.

Στὰ τετρακόσια χρόνια τῆς Τουρκο-
κρατίας ὁ ἑλληνισμὸς διέτρεξε τὸν πιὸ
θανάσιμο κίνδυνο τῆς μακραίωνης καὶ
πολυτάραχης ἱστορίας του. Ἀρκεῖ νὰ
ἀναλογισθεῖ κανεὶς πόσο ἰσχυρὸ ἦταν
τὸ δέλεαρ τῆς προσχώρησης στὸν μου-
σουλμανισμό. Λίγες ἐποχὲς μποροῦμε
νὰ φαντασθοῦμε στὶς ὁποῖες νὰ ἦταν
τόσο εὐκόλο νὰ νιώσουν οἱ χριστιανοὶ
τὴν ἀλήθεια τῶν λόγων τοῦ Κυρίου, ὅτι
εἶναι «πλατεῖα ἢ πύλη καὶ εὐρύχωρος ἢ
ὁδός» ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀπώλεια, καὶ πάλι
«στενὴ ἢ πύλη καὶ τεθλιμμένη ἢ ὁδός»

6. Διονυσίου Κόκκινου, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*,
Ἐκδοτικὸς οἶκος «Μέλισσα», Ἀθῆνα 1974^φ, τόμος
Β', σελ. 402. Τέτοια λόγια φώναζαν οἱ Τοῦρκοι
στοὺς Ἑλλήνες καὶ στὸ Βαλτέτσι, ὅπως μᾶς τὰ
παραδίδει ὁ Ἀμβρόσιος Φραντζῆς: «*Βρὲ Ρωμοί,
μὰ τὸ καλὸ ποὺ σᾶς θέλουμε, ρίξτε τ' ἄρματα,
ἐλάτε νὰ προσκυνήσετε καὶ μὰ τοῦ Ραμπῆ [τοῦ
Θεοῦ] τὸ ὄνομα καὶ τοῦ μεγάλου Προφήτη καὶ
μὰ τὰ τέσσερα κιτάπια τοῦ Θεοῦ [ἐνν. τὴ Γραφί,
τοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Δαβὶδ, τὸ Εὐαγγέλιο καὶ τὸ
Κοράνι] καὶ μὰ τοῦ βασιλιᾶ μας τὸ κεφάλι, τριχᾶ
σας δὲν θὰ πειραχθεῖ.*

7. Α. Ν. Τσιριντάνη, *Ἐμεῖς οἱ Ἑλλήνες*, Ἐκδόσεις
«Συζητήσεις», Ἀθῆνα 1977, σελ. 28.

8. Β' Ἰω., ε' 4.

ποὺ ὀδηγεῖ στὴ ζωὴ⁹. Αὐτὸ τὸ «*λά ἰλ λάχ ἰλ ἀλλάχ*» ἔμοιαζε μὲ τὸ κλειδί γιὰ μιὰ καλύτερη ζωὴ, μακριὰ ἀπὸ τὶς στεριώσεις, τοὺς κινδύνους καὶ τὶς ταπεινώσεις τῆς ζωῆς τοῦ ραγιᾶ. Ἀλλὰ ὁ ἀπλὸς ραγιᾶς, ὁ ἀπλὸς χριστιανὸς στὰ τετρακόσια αὐτὰ χρόνια βροντοφώναξε στὸν δυνάστη του αὐτὸ ποὺ γράφει σὲ ἓνα ὑπέροχο ποίημα του ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, αὐτὸ ποὺ σὲ ἀπόδοση στὴν κοινὴ νέα ἑλληνικὴ ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Οὔτε κι ἂν μοῦ ἔδινες ἀμύθητες ποσότητες ἀπὸ χρυσὸ καὶ κε-
χιμπᾶρι καὶ καταπράσινες πεδιάδες καὶ*

σὴλωσι τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων στὴν πίστι τοῦ Χριστοῦ στὴν Τουρκοκρατία σφράγισε ὀριστικὰ τὸν ἀκατάλυτο σύνδεσμο τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν χριστιανισμό. Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς διακηρύχθηκε μὲ τὸν λόγο τοῦ Χριστοῦ, «*ἐλίλυθεν ἡ ὥρα ἵνα δοξασθῇ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*»¹¹. φανερώθηκε μὲ τὴ διάδοση τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος μὲ τὸν ἑλληνικὸ λόγον σφυρηλατήθηκε, ὅταν οἱ Ἕλληνες ἀγκάλιασαν πρόθυμα τὸ χριστιανικὸ κήρυγμα, βρίσκοντας σὲ αὐτὸ τὴν πλήρωση τοῦ ἑλληνισμοῦ τους· βάρυνε, δίνοντας ὡς

Τίποτα δὲν εἶναι ἴσως τόσο μεγάλο θαῦμα στὴ μακραίωνη ἑλληνικὴ ἱστορία, οὔτε ὁ Μαραθῶνας οὔτε ἡ Σαλαμίνα οὔτε ἡ ἐπικὴ πορεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου στὰ βάρη τῆς Ἀσίας, ὅσο μεγάλο θαῦμα εἶναι αὐτό, ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν Τουρκοκρατία: ὅτι ἐπὶ 400 χρόνια ὅλοι οἱ ραγιᾶδες, ὁ καθένας ξεχωριστά, μποροῦσαν μὲ αὐτὸν τὸν τόσο εὔκολο καὶ ἀπλὸ τρόπο νὰ ἀπαλλαγοῦν μιὰ γιὰ πάντα ἀπὸ ὅλα τὰ ἀπίστευτα δεινὰ ποὺ εἶδαμε, νὰ παύσουν νὰ εἶναι ραγιᾶδες καὶ νὰ γίνουν ἀγᾶδες, ἀφέντες, ἀλλά... ἐπέλεξαν νὰ μὴν τὸ κάνουν.

μεγάλα κοπάδια καὶ λαμπρὸ ἀνάκτορο καὶ τὸ πλούσιο τραπέζι τοῦ Ἀλκίνοου, οὔτε κι ἂν μοῦ ἔδινες ἄλλη ζωὴ, ἀγέραστη, ἀντὶ γιὰ τὴν παροῦσα, οὔτε κι ἔτσι δὲν θὰ ἐπέλεγα ἐγὼ “*λιπόχριστον βίον αἰσχρόν*”, ν’ ἀφήσω τὸν Χριστὸ καὶ νὰ ζῶ μιὰ ζωὴ ἐπαίσχυντη μακριὰ ἀπὸ Αὐτόν»¹⁰.

Αὐτὴ ἡ πέραν πάσης λογικῆς προ-

καρπὸ του τῆ γόνιμη σύζευξη χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἑλληνικῆς παιδείας· κραταιώθηκε μὲ τὸν λόγο τῶν Πατέρων· ἀλλὰ ὁ ἀκατάλυτος αὐτὸς σύνδεσμος τοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν χριστιανισμό σφραγίσθηκε ἴσως ὀριστικὰ τότε, στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς, μὲ τὸν τρόπο ποὺ εἶδαμε.

Καὶ ὅταν μιᾶμε γιὰ ἀκατάλυτο σύνδεσμο, δὲν ἐννοοῦμε ἀσφαλῶς ὅτι οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες δὲν μποροῦμε νὰ ἀποστατήσουμε ἀπὸ τὴν πίστι τοῦ Χριστοῦ. Καὶ μποροῦμε, καὶ πολὺ συχνὰ τὸ κάνουμε, καὶ μάλιστα μὲ περισσὴ εὐκολία. Αὐτὸ ποὺ ἐννοοῦμε εἶναι ὅτι, ἂν παύσουμε νὰ

9. *Ματθ.*, ζ' 13-14.

10. Γρηγορίου Ναζιανζινοῦ, *Ἐπιθῆτικὰ Β*, *Υποθῆκαι παρθένους*, ed. J.-P. Migne, PG 37, 589.1-5: «*Οὐδ' εἶ μοι χρυσοῖο, καὶ ἠλέκτροιο τάλαντα, / καὶ πεδιάς χλοάοντα καὶ εὐρέα πώεα δοίης, / καὶ δόμον αἰγλήεντα, καὶ Ἀλκινόσιο τράπεζαν, / οὐδ' εἶ μοι βίον ἄλλον ἀγίραον ἀντὶ παρόντος, / οὐδέ κεν ὡς λιπόχριστον ἐγὼ βίον αἰσχρόν ἐλοίμην*».

11. *Λουκ.*, ιβ' 23.

είμαστε χριστιανοί, παύουμε την ίδια στιγμή να είμαστε Έλληνες. Αυτό έννοοῦμε, όταν μιλάμε για ἀκατάλυτο σύνδεσμο. Δέστε τί ἔλεγε τὸ 1939 ὁ νεαρὸς τότε θεολόγος τῆς «Ζωῆς» Ἀλέξανδρος Γκιάλας, ποὺ τότε μόλις εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται γνωστὸς ὡς ποιητῆς Γ. Βερίτης: «*Ἄν ὁ κόσμος ἔχει ἀπόλυτη ἀνάγκη τοῦ Χριστιανισμοῦ, γιὰ νὰ τραβίξει μπροστὰ, ἡ Ἑλλάς δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει στιγμή χωρὶς αὐτόν. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ ψυχὴ, ἡ πίστη ὑπῆρξε ἡ ζωὴ της*»¹².

εἶναι ἀσφαλῶς ἡ πρώτη ποὺ προσπαθεῖ νὰ κάνει κάτι τέτοιο. Καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται αὐτὸ εἶναι πάντα ὁ ἴδιος: Κάθε ἐποχὴ ποὺ γυρεύει νὰ στίσει τοὺς δικούς της μύθους, καμώνεται πὼς ἔρχεται... νὰ γκρεμίσει τοὺς παλιούς. Ὅταν στῆ ναζιστικὴ Γερμανία καὶ τὴν κομμουνιστικὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση προσπαθοῦσαν νὰ κόψουν καὶ νὰ ράψουν τὴν ἱστορία στὰ μέτρα τῆς ἰδεολογίας τοῦ καθεστῶτος, αὐτὸ ποὺ ἔλεγαν καὶ διεκῆρυσσαν πανηγυρικὰ εἶναι ὅτι ἔρχο-

Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ σῆκωσαν τὰ ὄπλα ἐνάντια στὸν Τοῦρκο δυνάστη, ἡ ἐπανάσταση ἦταν φυσικὸ συμπλήρωμα τῆς χριστιανικῆς τους πίστεως καὶ ταυτότητας. Ἐξ οὗ καὶ τὸ πολὺ γνωστὸ τοῦ Κολοκοτρώνη: «Μία φορὰ ἐβαπτίσθημεν μὲ τὸ λάδι, βαπτιζόμεθα καὶ μία μὲ τὸ αἷμα διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος μας». Πίστη καὶ πατρίδα ἦταν γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἓνα καὶ τὸ αὐτό. Χωρὶς τὴν πέραν πάσης λογικῆς προσήλωσι τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων στὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ, πολὺ ἀπλᾶ δὲν θὰ ὑπῆρχε 1821.

Εἶναι σημαντικό νὰ ἔχουμε κατὰ νοῦν ὅσα εἶπαμε παραπάνω. Διότι εἶναι ἀληθινὰ παράδοξο αὐτὸ ποὺ βλέπουμε νὰ συμβαίνει σήμερα. Ἐχουμε μπροστὰ μας τὴν ἱστορικὴ ἐπέτειο τῶν 200 χρόνων ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, καὶ ἀντὶ νὰ μᾶς συνεπαίρνει ἡ ἐνθουσιασμός, βλέπουμε νὰ μᾶς κυριεύει... ἡ ἀνησυχία. Ἡ ἀνησυχία... τί θὰ βροῦν πάλι νὰ ποῦν. Καὶ μακάρι μὲν ἡ ἀνησυχία νὰ διαψευσθεῖ, ἀλλὰ δύσκολα θὰ διαφωνήσει κανεὶς ὅτι δὲν εἶναι καθόλου ἀδικαιολόγητη. Ἡ ἐποχὴ μας εἶναι ἀπὸ τίς ἐποχὲς ἐκεῖνες ποὺ προσπαθοῦν νὰ κόψουν καὶ νὰ ράψουν τὴν ἱστορία στὰ μέτρα τους. Δὲν

νταν νὰ γκρεμίσουν... τοὺς μύθους τοῦ παρελθόντος! Ἔτσι καὶ σήμερα: Νὰ γκρεμίσουμε τὸν «μῦθο» τοῦ κρυφοῦ σχολειοῦ, νὰ γκρεμίσουμε τὸν «μῦθο» ὅτι τὸ παιδομάζωμα ἦταν κάτι κατ' ἀνάγκην κακό, νὰ γκρεμίσουμε τὸν «μῦθο» τοῦ ρόλου τοῦ Πατριαρχείου, νὰ γκρεμίσουμε τὸν «μῦθο» γιὰ τὴν ἔναρξη τῆς Ἐπανάστασης, νὰ γκρεμίσουμε τὸν «μῦθο» ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐλευθερώθηκαν μόνοι τους. Καὶ ὁ στόχος; Ὁ ἴδιος πάντα: νὰ στίσουμε μιὰ ἱστορικὴ ἀφήγησι ποὺ νὰ μᾶς βολεύει περισσότερο. Δὲν ξέρω τί εἶναι αὐτό· ἀλλὰ σίγουρα δὲν εἶναι ἱστορία...

(συνεχίζεται)

12. Γ. Βερίτη, «Ἡ Θρησκεία βᾶσις ἐθνικῆς ἀναδημιουργίας», ἐν *Μαρμαρωμένος Βασιλιάς. Δοκίμια ἑλληνορθόδοξου στοχασμοῦ*, Ἐκδόσεις «Ἡ Διαμασκό», Ἀθήνα 1994, σελ. 30.

Δρ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ